

ΜΕΡΟΣ Α΄

Ἡ Χριστιανικὴ Μαρτυρία στὴν Εὐρώπη καὶ στὸν κόσμον

* * *

ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ (ΛΑΜΠΑΡΔΑΚΗΣ)
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ, ΕΞΑΡΧΟΣ ΚΕΝΤΡΩΔΕΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Η ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΩΣ ΠΡΟΤΑΣΗ ΖΩΗΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ ΩΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΣΤΟΝ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΟΣΜΟ

Α΄. Εισαγωγικὲς σκέψεις: Ἡ Ἐκκλησία ἐνώπιον τῆς ἱστορικῆς προκλήσεως

Καθὼς ἀναλογίζομαι τὴν πολυετῇ καὶ πολυσήμαντη πορεία τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Γερμανίας, ἀλλὰ καὶ τὶς προοπτικὲς ποὺ διαγράφονται στὸν ὀρίζοντα τοῦ 21ου αἰῶνος, αἰσθάνομαι βαθιὰ τὴν εὐθύνη ποὺ συνοδεύει τὴ διακονία τῆς Ἐκκλησίας στὸν σύγχρονο εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Ἡ εὐθύνη αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς διοικητικὴ ἢ θεσμικὴ· εἶναι πρωτίστως πνευματικὴ καὶ ὑπαρξιακὴ. Βρισκόμαστε σὲ ἓνα κρίσιμο σταυροδρόμι, ὅπου ἡ παράδοση συναντᾷ τὴ νεωτερικότητα –σύμφωνα μὲ ἄλλη ἀνάγνωση: τὴ μετανεωτερικότητα– καὶ ἡ πίστη καλεῖται νὰ δώσει ἀπαντήσεις σὲ ἐρωτήματα ποὺ συχνὰ δὲν ἔχουν κἂν διατυπωθεῖ μὲ σαφήνεια.

Ζοῦμε σὲ μιὰ ἐποχὴ ἔντονων, ταχύτατων καὶ συχνὰ βίαιων μεταβολῶν. Ὁ σύγχρονος κόσμος χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ πρωτοφανῆ ρευστότητα, τὴν ὁποία οἱ κοινωνιολόγοι ὀνομάζουν «ρευστὴ νεωτερικότητα»¹. Σὲ αὐτὸ τὸ περιβάλλον

¹ Ἀρχὴς γενομένης ἀπὸ τὸν Zygmunt Bauman, *Flüchtige Moderne*, μτφρ. Reinhard Kreissl, ἐκδ. Suhrkamp Verlag, Berlin 2022. Τίτλος πρωτοτύπου: *Liquid modernity*, Polity Press, Cambridge 2000.

ὁ ἄνθρωπος ἀναζητεῖ μὲ ἀγωνία σταθερὰ σημεῖα ἀναφορᾶς. Παρὰ τὴν ἁλματώδη τεχνολογικὴ πρόοδο, τὴν κυριαρχία τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐξειδίκευση, παρατηροῦμε μὴ παράδοξη ἀντίφαση: ὅσο περισσότερο εἴμαστε δικτυωμένοι ψηφιακά, τόσο περισσότερο βιώνουμε τὴν ἐσωτερικὴ μοναξιά. Ἡ ὑλικὴ εὐμάρεια δὲν κατάφερε νὰ ἀπαλείψει τὴν ἀνασφάλεια, οὔτε ἡ πληροφορία μπόρεσε νὰ ὑποκαταστήσει τὸ νόημα².

Ἡ πνευματικὴ κόπωση τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐμφανής. Εἶναι ἡ κόπωση μᾶς κοινωνίας ποὺ θεοποίησε τὴν ἀτομικὴ ἐπιτυχία καὶ τὴν (ὑπερ-)κατανάλωση, παραμερίζοντας τὴν ἀνάγκη γιὰ νόημα ὑπάρξεως καὶ αὐθεντικὴ κοινωνία. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ τοπίο, ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στὴ Γερμανία δὲν ἀποτελεῖ μὴ «νησίδα τοῦ παρελθόντος» οὔτε ἓνα κλειστὸ γκέτο ποὺ ἀμύνεται φοβικὰ ἀπέναντι στὶς ἀλλαγές. Ἀντιθέτως, ἡ ἀποστολή μας εἶναι ἡ ἔξοδος πρὸς τὸν κόσμο, «ὕπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς»³.

Ἡ Ἐκκλησία καλεῖται νὰ ἀφουγκραστῇ τοὺς παλμοὺς τῆς σύγχρονης κοινωνίας, νὰ κατανοήσει τὶς ἀγωνίες τοῦ ἀνθρώπου τῆς Δύσεως καὶ νὰ τοῦ προσφέρει ὄχι μὴ ἀκόμα στεγνὴ ἰδεολογία ἢ ἓνα σύστημα ἠθικῶν ἀξιών, ἀλλὰ ἓναν συγκεκριμένο καὶ βιωματικὸ τρόπο ζωῆς. Τὸ μέλλον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Γερμανίας δὲν ἐξαντλεῖται στὴ συντήρηση τῶν κτηριακῶν ὑποδομῶν ἢ στὴν τυπικὴ τήρηση τῶν παραδόσεων καὶ δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ἀπλῶς ὡς ζήτημα ὀργανωτικῆς συνέχειας ἢ ἀριθμητικῆς ἐπιβιώσεως. Ἀφορᾷ πρωτίστως τὴ μαρτυρία τῆς Ἐκκλησίας: πῶς ἡ Ὁρθοδοξία μπορεῖ νὰ προσφερθεῖ ὡς πρόταση ζωῆς⁴ στὸν σύγχρονο ἄνθρωπο καὶ πῶς ἡ ἐλληνικότητα μπορεῖ νὰ λειτουργήσει ὄχι ὡς κλειστὴ ταυτότητα, ἀλλὰ ὡς πνευματικὴ καὶ πολιτισμικὴ προσφορὰ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο καὶ τὸν σύμπαντα κόσμος.

² «Ποῦ εἶν' ἡ Ζωὴ ποὺ ζώντας χάσαμε; Ποῦ εἶν' ἡ σοφία ποὺ χάσαμε στί γνώση; Ποῦ εἶν' ἡ γνώση ποὺ χάσαμε στὴν πληροφόρηση;» ἐν: T. S. Eliot, «Χορικά ἀπὸ τὸ "Βράχο", I», *Τὰ Ποιήματα - 1909-1962*, διγλωσση ἔκδοσις, μτφρ. Λέανδρος Κ. Βατάκας, ἐκδ. Ἐξάντας, Ἀθήνα 1994.

³ Βλ. π. Ἰωάννης Χρυσανγῆς, David Bentley Hart (ἐπιμέλεια), *Ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς - Μία ὀρθόδοξη χριστιανικὴ προσέγγιση στὰ φλέγοντα ζητήματα τῆς σύγχρονης ζωῆς*, μτφρ. Νικόλαος Ἀσπρούλης, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2024.

⁴ Βλ. συλλογικὸ τόμο: *Ἡ Ὁρθοδοξία ὡς πρόταση ζωῆς*, ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Κ. Δελικωσταντῆς, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1993.

Β'. Ἡ Ἐκκλησία τῆς λεγομένης Διασπορᾶς: Ἀπὸ τὸ καταφύγιο στὴ μαρτυρία

Ἡ Ἐκκλησία στὴ λεγομένη Διασπορὰ φέρει ἕναν ἰδιαίτερο ὄντολογικὸ καὶ ἱστορικὸ χαρακτῆρα. Γιὰ τὸν Ὁρθόδοξο Χριστιανὸ ποὺ ζεῖ μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του ἡ Ἐκκλησία δὲν ὑπῆρξε ποτὲ κάτι τὸ αὐτονόητο. Στὴν Ἑλλάδα, ἡ πίστη εἶναι συχνὰ συνυφασμένη μὲ τὸ τοπίο, τὴν καθημερινότητα καὶ τὶς κρατικὲς δομές. Στὴ Γερμανία, ὅμως, ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἀποτέλεσμα συνειδητῆς ἐπιλογῆς. Εἶναι μιὰ στάση ζωῆς ποὺ ἀπαιτεῖ κόπο, θυσία χρόνου καὶ πνευματικὴ ἐγρήγορσι.

Ἡ ἱστορικὴ μνήμη τῶν πρώτων γενεῶν

Οἱ πρῶτες γενεὲς τῶν Ἑλλήνων μεταναστῶν, οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἔφτασαν στὴ Γερμανία στὶς δεκαετίες τοῦ 1960⁵ καὶ τοῦ 1970, βίωσαν τὴν ἐνορία ὡς τὸ «σπίτι» τους μακριὰ ἀπὸ τὸ σπίτι. Ὁ ναὸς δὲν ἦταν μόνο χώρος λατρείας· ἦταν τὸ πνευματικὸ καὶ κοινωνικὸ καταφύγιο⁶. Ἐκεῖ διασώθηκε ἡ γλῶσσα, ἐκεῖ κρατήθηκαν ζωντανοὶ οἱ δεσμοὶ μὲ τὶς ρίζες, ἐκεῖ βρῆκε παρηγοριὰ ὁ πόνος τῆς ξενιτιάς. Ἡ πίστη, ἡ γλῶσσα καὶ ἡ ἐθνικὴ ταυτότητα λειτούργησαν ὡς ἕνα ἀδιάσπαστο τρίπτυχο ποὺ ἐπέτρεψε στὸν Ἕλληνα μετανάστη νὰ ἐπιβιώσει σὲ ἕνα περιβάλλον ἀρχικὰ ξένο καὶ συχνὰ ἀπαιτητικὸ.

Ἡ σύγχρονη πολυδιάστατη πραγματικότητα

Σήμερα, ἡ εἰκόνα ἔχει ἀλλάξει ριζικά⁷. Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολι Γερμανίας δὲν εἶναι πλέον μιὰ «Ἐκκλησία μεταναστῶν» μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἔννοια τοῦ

⁵ Τὸ 1960 ὑπεγράφη ἡ διακρατικὴ συμφωνία μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ (τότε) Δυτικῆς Γερμανίας γιὰ τὴν ἔλευσις Ἑλλήνων ἐργατῶν, γνωστῶν ὡς *Gastarbeiter*.

⁶ Λίγο ἀργότερα καθιερώθηκε γιὰ τὶς ἐνορίες μας ὁ ὅρος: *Μικρὲς Πατρίδες*.

⁷ Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὸ παρὸν καὶ νὰ ἐλπίσουμε στὸ μέλλον, πρέπει νὰ γνωρίζουμε τὸ παρελθόν. Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολι Γερμανίας ἰδρύθηκε στὶς 5 Φεβρουαρίου 1963 μὲ Ἱδρυτικὸ Πατριαρχικὸ καὶ Συνοδικὸ Τόμο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὸ κύμα τῆς μεταναστεύσεως σταδιακὰ μεγάλωνε. Ἀπὸ τοὺς πρώτους ἱερεῖς ποὺ λειτούργοῦσαν σὲ ὑπόγεια καὶ δανεκοὺς ναοὺς ἄλλων ὁμολογιῶν, φθάσαμε σήμερα σὲ μιὰ ὁργανωμένη Μητρόπολι μὲ πάνω ἀπὸ 70 ἐνορίες, ἰδιόκτητους ναοὺς μοναδικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὁμορφίᾳς καὶ ἀναγνώρισι ἀπὸ τὸ γερμανικὸ κράτος ὡς Νομικὸ Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου (*Körperschaft des öffentlichen Rechts*), ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὸ Ὁμοσπονδιακὸ Κρατίδιο τῆς Βορείου Ρηνανίας-Βεστφαλίας (1974). Αὐτὴ ἡ διαδρομὴ, ἀπὸ τὴν ἀφάνεια στὴν πλήρη καταξίωσι, δὲν εἶναι καρπὸς τῆς διακονίας ἑνός, ἀλλὰ πολλῶν ἀνθρώπων. Εἶναι μιὰ πορεία ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία ἔχει βαθιὲς ρίζες στὴν εὐρωπαϊκὴ γῆ καὶ δὲν ἀποτελεῖ ξένο σῶμα, ἀλλὰ ὁργανικὸ κομμάτι τῆς γερμανικῆς κοινωνίας.

όρου. Δεν είμαστε πλέον απόδημοι, αλλά ἐνδημιούμε. (Θέλουμε νὰ) Εἴμαστε ἐνσωματωμένοι - ὅχι ἀφομοιωμένοι - στὴ νέα πατρίδα μας. Οἱ ἐνορίες μας ἀποτελοῦνται πλέον ἀπὸ:

1. **τοὺς ἀπογόνους δευτέρας, τρίτης καὶ τετάρτης γενιᾶς**, οἱ ὅποιοι εἶναι πλήρως ἐνταγμένοι στὴ γερμανικὴ κοινωνία, μιλοῦν τὴ γερμανικὴ ὡς μητρικὴ γλῶσσα καὶ διαμορφώνουν μία νέα, σύνθετη ταυτότητα,

2. **τὶς μεικτὲς οἰκογένειες**, ὅπου ἡ Ὁρθοδοξία καλεῖται νὰ διαλεχθεῖ μὲ ἄλλες παραδόσεις μέσα στὸν ἴδιο τὸν πυρῆνα τοῦ σπιτιοῦ,

3. **τοὺς νέους μετανάστες τῆς κρίσεως**, ἀνθρώπους ἐν μέρει μὲ ὑψηλὴ μόρφωση ποὺ ἤρθαν στὴ Γερμανία ἀναζητῶντας ἐπαγγελματικὴ ἐξέλιξη ἢ ἀνέλιξη, φέρνοντας μαζί τους νέες ἀναζητήσεις,

4. **τοὺς Γερμανοὺς ἢ ἄλλης ἐθνικῆς καταγωγῆς Ὁρθοδόξους**, οἱ ὅποιοι ἀνακάλυψαν στὴν Ὁρθοδοξία τὴν αὐθεντικότητά ποὺ ἀναζητοῦσαν, ἀποδεικνύοντας ὅτι ἡ πίστη μας δὲν ἔχει σύνορα.

Αὐτὴ ἡ νέα πραγματικότητα μᾶς καλεῖ σὲ μιὰ διαρκῆ πνευματικὴ διάκριση. Δὲν μποροῦμε νὰ μιλάμε στοὺς ἀνθρώπους τοῦ σήμερα μὲ τὴ γλῶσσα τοῦ χθές, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι θὰ ἀλλοιώσουμε τὸ μίνιμα⁸. Ἡ πρόκληση εἶναι νὰ μετατρέψουμε τὴν ἐνορία ἀπὸ ἓναν ὥρο «συνήθειας» σὲ μιὰ «ἀνοιχτὴ ἀγκαλιά». Καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ ταυτόχρονα μεγάλῃ εὐλογία καὶ μεγάλῃ εὐθύνη.

Γ'. Ἡ Ὁρθοδοξία ὡς τρόπος ὑπάρξεως καὶ ἡ ἀντιπρόταση στὸν ἀτομικισμό

Ὅταν ἀναφερόμαστε στὴν Ὁρθοδοξία, πρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε ὅτι δὲν μιλάμε γιὰ ἓνα φιλοσοφικὸ σύστημα ἢ ἓναν κώδικα ἠθικῆς συμπεριφορᾶς. Ἄν ἡ Ὁρθοδοξία ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἰδεολογία, θὰ εἶχε ἥδη ξεπεραστεῖ ἀπὸ ἄλλες, πρὸ σύγχρονες καὶ ἐλκυστικὲς θεωρίες. Ἡ Ὁρθοδοξία εἶναι **τρόπος ὑπάρξεως**. Εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος σχετίζεται μὲ τὸν Θεό, τὸν ἑαυτό του καὶ τὴ δημιουργία.

Ἡ ἔννοια τοῦ προσώπου ἔναντι τοῦ ἀτόμου

Στὴ δυτικὴ σκέψη κυριαρχεῖ ἡ ἔννοια τοῦ «ἀτόμου» (individuum), δηλαδὴ τῆς μονάδας ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὰ δικαιώματά της, τὴν αὐτονομία της καὶ τὴ

⁸ Γιὰ τὴ σχέση θεολογίας καὶ γλώσσας βλ. Στυλιανοῦ Γ. Παπαδόπουλου, *Θεολογία καὶ Γλῶσσα — Εμπειρική θεολογία — Συμβατική γλῶσσα*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1988.

λειτουργικότητα ή χρησιμότητά της. Στην Όρθόδοξη Παράδοση, αντιθέτως, προτείνουμε την έννοια του **προσώπου**⁹. Το άτομο είναι κλειστό στον εαυτό του. Το πρόσωπο υπάρχει μόνο σε σχέση.

Όπως μās διδάσκει ή θεολογία για την Αγία Τριάδα, ό Θεός είναι κοινωνία προσώπων. Έτσι και ό άνθρωπος, πλασμένος κατ' εικόνα και καθ' όμοίωσιν Θεού, ολοκληρώνεται μόνο όταν βγαίνει από το «εγώ» του για να συναντήσει το «εσύ». Σε μιá κοινωνία όπου ό ανταγωνισμός και ή χρηστική αντιμετώπιση του άλλου είναι ό κανόνας, ή Όρθόδοξη ανθρωπολογία προβάλλει μιá ριζοσπαστική αντιπρόταση: την αγάπη ως όντολογικό γεγονός και όχι ως συναισθημα.

Η Όρθοδοξία δέν επιβάλλεται· προτείνεται. Δέν έξαντλείται σε έξωτερικές πρακτικές· αποκαλύπτεται μέσα από την έν Χριστώ μεταμόρφωση του ανθρώπου. Η Όρθοδοξία δέν είναι ένα σύστημα ίδεών, ούτε ένα σύνολο ήθικών κανόνων ή áρετών. Είναι έμπειρία ζωής έν Χριστώ. Είναι τρόπος ύπάρξεως, όπως έχει συχνά τονιστεί από σύγχρονους όρθόδοξους θεολόγους. Είναι έμπειρία σχέσης με τόν Θεό και τόν συνάνθρωπο. Σε έναν κόσμο όπου κυριαρχεί ή άτομικότητα και ή λειτουργικότητα, ή Όρθόδοξη ανθρωπολογία προτείνει τόν άνθρωπο ως πρόσωπο, δηλαδή ως ύπαρξη που βρίσκει την πληρότητά της στην αγαπτική σχέση με τόν Θεό και τόν συνάνθρωπο.

Η Έκκλησία ως ζωντανό Σώμα

Υπάρχει ένας σοβαρός κίνδυνος στη λεγομένη Διασπορά: να διολισθήσει ή εκκλησιαστική ζωή σε μιá μορφή «θηρσκευτικού φορκλόρ». Αν ή παρουσία μας περιορίζεται στο να βάφουμε άβγά το Πάσχα ή να χορεύουμε παραδοσιακούς χορούς στα πανηγύρια, τότε έχουμε αποτύχει. Η Έκκλησία δέν είναι μουσείο. Είναι το Σώμα του Χριστού, ένας όργανισμός που άναπνέει μέσα από τη Θεία Λειτουργία, τρέφεται από τὰ Μυστήρια και έκφράζεται μέσα από τη διακονία της έμπρακτης αγάπης.

Η αύθεντική μαρτυρία μας στη Γερμανία πρέπει να είναι μαρτυρία ήθους. Ένός ήθους που δέν καταγγέλλει τόν κόσμο από καθέδρας, αλλά τόν διακονεί

⁹ Βλ. ένδεικτικά: Ιωάννης Ζηζιούλας, «Από το προσωπεϊόν εις το πρόσωπον: Η συμβολή της πατερικής θεολογίας εις την έννοιαν του προσώπου», έν *Χαριστήρια εις τιμήν του Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνης Μελίτωνος*, έκδ. Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 286-323.

μὲ ταπεινότητα καὶ ἀπλότητα. Ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει νὰ εἶναι ἕνας τόπος, ὅπου ὁ κουρασμένος ἄνθρωπος θὰ βρεῖ νόημα, ὁ ἀπελπισμένος θὰ βρεῖ ἐλπίδα καὶ ὁ ὑποχέριος τῶν παθῶν του θὰ βρεῖ τὴν ἀληθινὴ ἐλευθερία¹⁰.

Δ΄. Ἡ Θεία Λειτουργία ὡς κέντρο καὶ πηγὴ τῆς ζωῆς

Στὴν καρδιὰ τῆς Ὁρθόδοξης ταυτότητας δὲν βρίσκεται ἕνας καταστατικὸς χάρτης ἢ μία διοικητικὴ δομὴ, ἀλλὰ ἡ **Θεία Λειτουργία**. Γὰρ τὴν Ἱερὰ Μνηροπολὶ Γερμανίας, ἡ Εὐχαριστιακὴ Σύναξι ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο πάνω στὸ ὁποῖο οἰκοδομεῖται κάθε ἄλλη δραστηριότητα. Χωρὶς τὴ Λειτουργία, ἡ Ἐκκλησία μετατρέπεται σὲ ἕναν ἀπλὸ πολιτιστικὸ σύλλογο ἢ μία φιλανθρωπικὴ ὁργάνωση.

Ἡ Λειτουργία ὡς ἀνατροπὴ τῆς ἐκκοσμικεύσεως

Στὸ περιβάλλον τῆς Δυτικῆς καὶ Κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ εἰδικότερα τῆς Γερμανίας, ἡ ζωὴ διέπεται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς ἄκρας ὁργανώσεως, τῆς πειθαρχίας, τῆς παραγωγικότητος καὶ τῆς χρηστικότητος. Ὁ ἄνθρωπος συχνὰ αἰσθάνεται ὡς ἕνα γρανάζι σὲ μιὰ τεράστια μηχανή. Ἡ Θεία Λειτουργία ἔρχεται νὰ ἀνατρέψει αὐτὴ τὴν αἴσθησι. Προσφέρει ἕναν **διαφορετικὸ ρυθμὸ**. Εἶναι ἕνας χρόνος «ἄχρονος»¹¹, ὅπου ἡ προσευχὴ ἢ ἡ σιωπὴ, μέσα στὸ φῶς τῶν κεριῶν, δημιουργοῦν ἕναν χώρο ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας.

Στὴ Λειτουργία, ὁ πιστὸς παύει νὰ εἶναι ἕνας ἀριθμὸς φορολογουμένου¹² ἢ ἕνα γρανάζι σὲ μιὰ μηχανή· γίνεται **πρόσωπο** ποὺ καλεῖται ὀνομαστικὰ νὰ κοινωνήσει μὲ τὸν Θεό. Αὐτὴ ἡ ἐμπειρία εἶναι ζωτικῆς σημασίας γιὰ τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο ποὺ διψᾷ γιὰ ἀναγνώριση καὶ ἀγάπη. Τὸ μέλλον τῶν ἐνοριῶν μας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἂν θὰ παραμείνουν λειτουργικὲς κοινότητες, ὅπου ὁ ἕνας θὰ ἀναγνωρίζῃ τὸν ἄλλον ὡς ἀδελφό.

¹⁰ Βλ. Olivier Clément, «*Ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς*» - *Συνομιλῶντας μὲ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχην Βαρθολομαῖο Α΄*, μτφρ. Καίτη Χιωτέλλη, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθῆνα 1997, σσ. 149-163.

¹¹ Γιὰ τὴν προβληματικὴ τοῦ χρόνου βλ. Γεωργίου Ἰ. Μαντζαρίδη, *Χρόνος καὶ ἄνθρωπος*, ἐκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1992.

¹² Ὁ ὅρος στὰ γερμανικά: *Identifikationsnummer*.

Ἡ μεταμόρφωση τῆς καθημερινότητας

Ἡ Λειτουργία δὲν τελειώνει μὲ τὸ «Δί' εὐχῶν...». Ἡ «λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία»¹³ εἶναι ἡ μεταφορὰ αὐτοῦ τοῦ πνεύματος στὴν καθημερινή ζωή, στὴν ἐργασία, στὸ σχολεῖο, στὶς σχέσεις μας μὲ τοὺς Γερμανοὺς καὶ ἄλλους συμπολίτες μας. Ἡ Μητρόπολι Γερμανίας ὀφείλει νὰ ἀναδείξει αὐτὸ τὸ ἥθος τῆς εὐχαριστίας, ὅπου ὁ κόσμος δὲν ἀντιμετωπίζεται ὡς ἀντικείμενο ἐκμεταλλεύσεως, ἀλλὰ ὡς δῶρο τοῦ Θεοῦ ποὺ πρέπει νὰ διαφυλαχθεῖ.

Ε'. Οἱ νέοι ἄνθρωποι: Ἡ εὐθύνη γιὰ τὸ αὐριο

Ἡ μεγαλύτερη ἴσως πρόκληση γιὰ τὴν πορεία μας στὴ λεγόμενη Διασπορὰ εἶναι ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὴ νέα γενιά. Οἱ νέοι ποὺ γεννήθηκαν ἢ μεγάλωσαν στὴ Γερμανία βρίσκονται ἀνάμεσα σὲ δύο κόσμους. Ἀπὸ τὴ μία, ἡ κληρονομία τῶν γονέων τους καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἐπιτακτικὴ πραγματικότητα μιᾶς δυτικῆς, ψηφιακῆς καὶ πολυπολιτισμικῆς κοινωνίας.

Ἀπὸ τὴν αὐθεντία στὸν διάλογο

Ἡ Ἐκκλησία δὲν μπορεῖ πλέον νὰ πλησιάζει τοὺς νέους μὲ τὸ ὕψος μιᾶς ἀπόμακρης αὐθεντίας. Ἡ πίστη δὲν ἐπιβάλλεται, ἀλλὰ προτείνεται. Ἡ ποιμαντικὴ ἐμπειρία ἔχει δείξει ὅτι οἱ νέοι δὲν ἀπορρίπτουν τὸν Χριστό· ἀπορρίπτουν συχνὰ τὴν ὑποκρισία, τὴν ἀνεπάρκεια ἢ τὴν ἀκαμψία τῶν θεσμῶν καὶ ὅσων τοὺς ἐκπροσωποῦν· μὲ ἄλλα λόγια, ἀναζητοῦν **αὐθεντικότητα**.

Ὅφειλουμε νὰ δημιουργήσουμε χώρους, ὅπου οἱ νέοι θὰ αἰσθάνονται ἐλεύθεροι νὰ θέσουν τὰ ἐρωτήματά τους, ὅσο προκλητικὰ κι ἂν φαίνονται ἢ εἶναι. Ἡ ἀμφιβολία δὲν εἶναι ἐχθρὸς τῆς πίστεως· ἡ ἀδιαφορία εἶναι. Ἡ πίστη δὲν ἀπειλεῖται ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα, ἀπὸ τὶς ἀπορίες· ἀπειλεῖται ἀπὸ τὴ σιωπὴ καὶ τὴν ἀδιαφορία. Ἡ Μητρόπολι πρέπει νὰ ἐπενδύσει σὲ στελέχη ποὺ κατανοοῦν τὴν *ψυχὴ* τῆς νεολαίας καὶ μποροῦν νὰ μιλήσουν τὴ γλῶσσα τους – ὄχι μόνο τὸν συγκεκριμένο κώδικα ἐπικοινωνίας, ἀλλὰ κυρίως τὴν ὑπαρξιακή.

Ἡ συμμετοχὴ ὡς προϋπόθεση

Τὸ μέλλον τῆς Μητροπόλεως θὰ εἶναι ἐλπιδοφόρο μόνο ἂν οἱ νέοι πάψουν

¹³ Βλ. Νικολάου Τσιρέβελου, «Ἡ λειτουργία μετὰ τὴ Λειτουργία»: *μία πρωτότυπη ἱεραποστολικὴ προτροπὴ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας Ἀναστασίου*, ἐν ΘΕΟΛΟΓΙΑ 94, 4 (2023), σσ. 25-45.

να είναι άπλοi θεατὲς καὶ γίνουn συνδημιουργοί. Πρέπει να τοὺς δώσουμε εὐθύνες· ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω: στὴ διοίκηση τῶν ἐνοριῶν, στὴ φιλανθρωπία, στὴ διαχείριση τῶν κοινωνικῶν δικτύων. Ὅταν ἓνας νέος αἰσθανθεῖ ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι «δική του», τότε ἡ διαδοχὴ τῶν γενεῶν θὰ γίνῃ μὲ τρόπο ἀρμονικὸ καὶ ὄχι τραυματικὸ.

Ἡ ποιμαντικὴ πείρα ἔχει δείξει ὅτι ὅταν οἱ νέοι αἰσθανθοῦν πὼς ἡ Ἐκκλησία τοὺς λαμβάνει σοβαρὰ ὑπ' ὄψιν, τότε μποροῦν νὰ γίνουn οἱ πιὸ αὐθεντικοὶ καὶ δημιουργικοὶ μάρτυρες τῆς πίστεως καὶ φορεῖς ἀνανεώσεως.

Ἡ χρῆση διαφορετικῶν γλωσσῶν στὴ λατρεία καὶ τὴν κατήχηση, ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τῶν νέων στὴ ζωὴ τῶν ἐνοριῶν καὶ ἡ ἀξιοποίηση σύγχρονων μέσων ἐπικοινωνίας ἀποτελοῦν ἀναγκαῖα ἐργαλεῖα ποιμαντικῆς εὐθύνης. Ἡ χρῆση αὐτῶν τῶν σύγχρονων ποιμαντικῶν ἐργαλείων, ἡ καλλιέργεια ἐνοριακῶν δραστηριοτήτων, ἡ ἀξιοποίηση τῆς μουσικῆς, τῆς τέχνης καὶ τοῦ διαλόγου, μποροῦν νὰ καταστήσουν τὴν Ὁρθοδοξία βιώσιμη καὶ ἐλκυστικὴ πρόταση ζωῆς γιὰ τὸν νέο ἄνθρωπο.

ΣΤ΄. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ ἑλληνικότητα ὡς οἰκουμενικὴ προσφορά

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ εὐαίσθητα θέματα στὴ λεγόμενη Διασπορὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς πίστεως μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Γιὰ ἐμᾶς τοὺς Ὁρθοδόξους, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνα ἐργαλεῖο ἐπικοινωνίας· εἶναι τὸ «ἔνδυμα» τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς Πατερικῆς θεολογίας.

Ἡ γλῶσσα ὡς πνευματικὸς θησαυρὸς

Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα προσέφερε στὴ χριστιανικὴ πίστιν τὶς ἔννοιες ποὺ τὴν κατέστησαν παγκόσμια. Λέξεις ὅπως *Λόγος*, *Υπόστασις*, *Ὁμοούσιος*, *Πρόσωπον*, *Μετάνοια* φέρουν ἓνα πνευματικὸ βάρος ποὺ δύσκολα μεταφράζεται πλήρως. Ἡ διατήρηση τῆς γλώσσας στὴ Μητρόπολη Γερμανίας δὲν εἶναι μία πράξη ἐθνικισμοῦ, ἀλλὰ μία πράξη διαφυλάξεως ἐνὸς πνευματικοῦ θησαυροῦ ποὺ ἀνήκει σὲ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα.

Ὡστόσο, πρέπει νὰ εἴμαστε ρεαλιστές. Γιὰ πολλοὺς νέους μας, ἡ ἑλληνικὴ εἶναι μιὰ ξένη γλῶσσα. Ἡ λύση δὲν βρίσκεται στὸν στρουθοκαμηλισμὸ ἢ τὸν ἀποκλεισμὸ, ἀλλὰ στὴ **δημιουργία γεφυρῶν**. Χρησιμοποιοῦμε ἐν μέρει τὴ γερμανικὴ γλῶσσα στὴ λατρεία καὶ στὸ κήρυγμα γιὰ νὰ γίνουμε κατανοητοί,

ἀλλὰ ταυτόχρονα φυλάττουμε τὴν ἐλληνικὴ ὡς τὸ κλειδί ποὺ ξεκλειδώνει τὸ βάθος τῆς παραδόσεώς μας.

Ἡ ἐλληνικότητα ὡς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι

Ἡ ἐλληνικότητα στὴ λεγομένη Διασπορὰ πρέπει νὰ κατανοηθεῖ ὡς **πνευματικὴ μαρτυρία**. Εἶναι ἡ αἴσθησις τοῦ μέτρου, ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν ἐλευθερία, ἡ ἀνοιχτοσύνη πρὸς τὸν «ἄλλον» (ἡ παραδοσιακὴ φιλοξενία) καὶ ἡ ἱκανότητα νὰ βλέπουμε τὸν κόσμον ὡς ὁμορφιά. Αὐτὴ ἡ ἐλληνικότητα δὲν ἀποκλείει κανέναν. Ἀντιθέτως, στὴ Γερμανία, ἡ ἐλληνικότητα μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ ὡς ἓνα πνευματικὸ ἀντίβαρο στὸν ἄκρατο ὀρθολογισμό, προσφέροντας τὴν «καρδιά» ποὺ συχνὰ λείπει ἀπὸ τὸν σύγχρονο πολιτισμό.

Ζ'. Διάλογος καὶ δημόσια μαρτυρία: Ἡ Ὁρθοδοξία στὸν εὐρωπαϊκὸ χάρτη

Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Γερμανίας δὲν λειτουργεῖ σὲ ἓνα πνευματικὸ κενό. Βρίσκεται στὴν καρδιά μιᾶς χώρας ποὺ ὑπῆρξε τὸ λίκνο μεγάλων φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν ρευμάτων. Αὐτὸ τὸ γεγονὸς μᾶς καλεῖ σὲ μιὰ ὑπεύθυνη καὶ θαρραλέα **δημόσια μαρτυρία**. Ἡ Ὁρθοδοξία δὲν εἶναι μιὰ ἐξωτερικὴ παραδοξότητα τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ μιὰ οἰκουμενικὴ πρόταση ποὺ ἔχει τὴ δύναμιν νὰ διαλεχθεῖ μὲ τὸν σύγχρονο στοχασμό¹⁴.

Ὁ διαχριστιανικὸς διάλογος καὶ ἡ συμφιλίωσις

Στὴ Γερμανία, ὁ διαχριστιανικὸς διάλογος εἶναι μιὰ καθημερινὴ πραγματικότητα. Ἡ Μητρόπολή μας συμμετέχει ἐνεργῶς στὰ θεσμικὰ ὄργανα διαλόγου μὲ τίς ἄλλες χριστιανικὲς Ἐκκλησίες, ὅχι γιὰ νὰ κάνει ὑποχωρήσεις ἢ συμβιβασμοὺς στὴν πίστιν τῆς, ἀλλὰ γιὰ νὰ καταθέσῃ τὴν ἀλήθεια ποὺ κατέχει βιω-

¹⁴ Ἡ Ὁρθοδοξία ὡς *πρόταση ζωῆς* καὶ ἡ ἐλληνικότητα ὡς *πνευματικὴ μαρτυρία* δὲν εἶναι μεγέθη ποὺ ἀφοροῦν μόνο τοὺς Ἕλληνες. Εἶναι δῶρα πρὸς τὸν σύγχρονον κόσμον. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ Εὐρώπη ἀναζητᾷ ξανά τὴν ψυχὴ τῆς, ἡ Ὁρθόδοξη παράδοσις προσφέρει: 1. **τὴν εὐχαριστιακὴν χρῆσιν τοῦ κόσμου** (ἀντὶ τῆς καταχρηστικῆς), 2. **τὴν προτεραιότητα τοῦ προσώπου** (ἀντὶ τῆς μάζας), **τὴν προσδοκίαν τῆς Ἀναστάσεως** (ἀντὶ τοῦ μηδενισμοῦ). Τὸ μέλλον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Γερμανίας εἶναι ἓνα μέλλον ἀνοιχτῶν ὀριζόντων. Μὲ τὴ χάριν τοῦ Θεοῦ, τὴν καθοδήγησις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τὴ συμμετοχὴ ὅλου τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας, ἡ Μητρόπολή μας θὰ συνεχίσει νὰ ἀποτελεῖ μιὰ ζωντανὴ μαρτυρία τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ μέσα στὴν καρδίαν τῆς Εὐρώπης ἢ, κατὰ τὴν ὁμορφὴ διατύπωσιν τοῦ Leo Zander, μιὰ ζωντανὴ μαρτυρία «τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ στὰ σπλάγχνα τοῦ λαοῦ Του».

ματικά. Ὁ διάλογος αὐτὸς εἶναι ἀπαραίτητος, μεταξύ ἄλλων, γιὰ τὴν κοινωνικὴ συνοχή. Σὲ ἕναν κόσμον ποὺ πολώνεται, ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει νὰ εἶναι παράγοντας ἐνότητος καὶ συμφιλιώσεως, δείχνοντας ὅτι ἡ διαφορετικότητα δὲν εἶναι ἀπειλή, ἀλλὰ πλοῦτος, ἂν ὄχι καὶ μοναδικὴ εὐκαιρία αὐτογνωσίας καὶ ἐπαναπροσδιορισμοῦ.

Ἡ συμβολὴ στὴ Βιοθικὴ καὶ τὴν ἐπιστήμην

Καθὼς ἡ ἐπιστήμην προχωρᾷ μὲ ἱλιγγιώδεις ρυθμούς, ἀνακλύπτουν τεράστια ἠθικὰ διλήμματα (τεχνητὴ νοημοσύνη, γενετικὴ μηχανικὴ καὶ τροποποίηση, διαχείριση τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους τῆς ζωῆς). Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία, μὲ τὸ κεντρικὸ της βάρος στὴν ἱερότητα καὶ μοναδικότητα τοῦ προσώπου, μπορεῖ νὰ προσφέρει μιὰ πυξίδα ἠθικοῦ προσανατολισμοῦ. Ἡ Μητρόπολι Γερμανίας ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ λειτουργήσῃ ὡς γέφυρα ἀνάμεσα στὴν πνευματικότητα τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τὰ ἐρευνητικὰ κέντρα τοῦ Μονάχου ἢ τοῦ Βερολίνου, ὑπενθυμίζοντας ὅτι ἡ γνώση χωρὶς ἀγάπη μπορεῖ νὰ γίνῃ ἐπικίνδυνη, εἶναι δὲ ἐξάπαντος ἄχρηστη.

Η΄. Ἡ οἰκολογικὴ εὐθύνη: ὁ κόσμος ὡς εὐχαριστία

Μία ἀπὸ τὶς πρὸ κρίσιμες πτυχὲς τοῦ μέλλοντός μας ἀφορᾷ τὴ σχέση μας μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον. Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ πρῶτος ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Βαρθολομαῖος ἔχουν πρωτοστατήσει παγκοσμίως στὴν εὐαισθητοποίηση γιὰ τὴν κλιματικὴ ἀλλαγὴ καὶ τὴν προστασία τῆς δημιουργίας¹⁵. Γιὰ τὴ Μητρόπολι Γερμανίας, αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἕνα κοινωνικὸ ζήτημα τῆς μόδας, ἀλλὰ μιὰ βαθιὰ θεολογικὴ ἀνάγκη καὶ ἐπιταγή.

Ἡ κτίσις ὡς δῶρο καὶ ὄχι ὡς ἰδιοκτησία

Στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ «ἱερέας» τῆς κτίσεως. Καλεῖται νὰ ἀντιπροσφέρει τὸν κόσμον στὸν Θεὸ μὲ εὐχαριστία. Αὐτὴ ἡ ὀπτική συγκροτεῖται μὲ τὸ μοντέλο τοῦ ἄκρατου καταναλωτισμοῦ ποὺ βλέπει τὴ φύσιν ὡς μία ἀποθήκη ἢ ὑπεραγορὰ πρῶτων ὑλῶν. Οἱ ἐνορίες μας στὴ Γερμανία

¹⁵ Βλ. ἐνδεικτικά: Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Βαρθολομαίου, *Μηνύματα καὶ Ὁμιλίαι διὰ τὸ Περιβάλλον*, ἐκδ. Φανάριον, Ἀθῆνα 2002, καὶ Ecumenical Patriarch Bartholomew (ἐπιμέλεια John Chrysavgis), *On Earth as in Heaven - Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew*, ἐκδ. Fordham University Press, Νέα Ὑόρκη 2011.

μπορούν να γίνουν πρότυπα οικολογικής συνειδήσεως: καλλιεργώντας τον σεβασμό για κάθε ζωντανό όν, προωθώντας έναν πιο άπλο και άσκητικό τρόπο ζωής και αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες για την προστασία του περιβάλλοντος σε τοπικό επίπεδο.

Θ'. Κοινή ευθύνη: κληρικοί και λαϊκοί σε μία συνοδική πορεία

Το μέλλον της Εκκλησίας δεν είναι μία «μονοπροσωπική παράσταση» του Επισκόπου ή των ιερέων. Η Εκκλησία είναι το σώμα όλων των πιστών. Η έννοια της **συνοδικότητας** οφείλει να γίνει πράξη στην καθημερινή ζωή των ενοριών μας.

Η διακονία των κληρικών

Οι ιερείς μας στη Γερμανία έπτελουν έναν άθλο. Συχνά, είναι ταυτόχρονα πνευματικοί πατέρες, κοινωνικοί λειτουργοί, δάσκαλοι και διαχειριστές ποικίλων υποθέσεων. Η πρόκληση για το μέλλον είναι η συνεχής θεολογική και πρακτική επιμόρφωση των κληρικών, ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν στις αναζητήσεις των ανθρώπων που, ανεξαρτήτως του μορφωτικού επιπέδου τους, έχουν έντονες υπαρξιακές ανησυχίες.

Ο ρόλος των λαϊκών

Οι λαϊκοί δεν είναι παθητικοί δέκτες των μυστηρίων, αλλά ενεργά μέλη της χριστιανικής κοινότητας. Το παρόν και το μέλλον της Μητροπόλεως στηρίζεται στην έθελοντική εργασία και την αξιοποίηση των ταλέντων (των χαρισμάτων) των λαϊκών. Χρειαζόμαστε τους έπιστήμονες, τους καλλιτέχνες, τους επαγγελματίες μας να προσφέρουν τις γνώσεις τους για το καλό της ενορίας. Όταν ο λαϊκός αισθάνεται ότι η γνώμη του μετράει και ότι η προσφορά του πιάνει τόπο, τότε η ενορία γίνεται μία αληθινή οικογένεια.

Ι'. Επίλογος: έλπίδα και προοπτική

Κλείνοντας αυτές τις σκέψεις, στρέφω το βλέμμα μου στο μέλλον με μία αίσθηση βαθιάς έλπίδας. Οι προκλήσεις είναι πράγματι μεγάλες. Η έκκοσμι-κευση, η γλωσσική απόσταση, η αποξένωση στις μεγαλουπόλεις είναι μερικά από τα πραγματικά εμπόδια. Δεν άγνοώ τις δυσκολίες. Ωστόσο, δεν κυριαρχεί

μέσα μου ό φόβος, αλλά ή έλπίδα. Η Όρθοδοξία έχει αποδείξει διαχρονικά ότι μπορεί να άνθίζει ακόμα και σε αντίξοες συνθήκες, όταν παραμένει πιστή στην ουσία της. Η Όρθοδοξία άνθίζει εκεί που υπάρχει αυθεντικότητα και θυσιαστική αγάπη.

Συνεχίζουμε αυτό τó ταξίδι στη γερμανική γή, γνωρίζοντας ότι ή Έκκλησία είναι μιá «πορεία προς τά Έσχατα». Με έμπιστοσύνη στη νέα γενιά και με σεβασμό στην κληρονομιά τών πατέρων μας, χτίζουμε μιá Μητρόπολη που θά είναι φώς και παρηγοριά για τόν κόσμο.

Τό όραμά μας για τά επόμενα χρόνια συνοψίζεται σε τρεις άξονες:

- **πίστη** που δέν φοβάται την έπιστήμη και τόν διάλογο,
- **έλληνικότητα** που δέν κλείνεται στον έαυτό της, αλλά γίνεται οικουμενική πρόταση πολιτισμού,
- **αγάπη** που αγκαλιάζει κάθε άνθρωπο, άνεξαρτήτως καταγωγής, γεωγραφικών ή άλλων συντεταγμένων και βιογραφικών δεδομένων.

Η Ίερά Μητρόπολη Γερμανίας βρίσκεται μπροστά σε μιá ιστορική ευκαιρία: να άναδείξει την Όρθοδοξία ως σύγχρονη, ζωντανή και οικουμενική πρόταση ζωής και να διαφυλάξει την έλληνικότητα ως πνευματική και πολιτισμική παρακαταθήκη. Η Όρθοδοξία, ως πρόταση ζωής, και ή έλληνικότητα, ως πνευματική κληρονομιά, δέν άνήκουν στο χθές· άποτελούν δώρο για τó σήμερα και τó αύριο. Τό μέλλον μας δέν θά κριθεί άπό τη δύναμη τών δομών μας, αλλά άπό την αυθεντικότητα τής μαρτυρίας μας.